

**BADIIY MATNDA METAFORANING KOGNITIV VA LINGVOPOETIK
MOHIYATI****Boydavlatova Dildora Rustam qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni (o'zbek tili)
yo'nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: dildoraphone@icloud.com

Annotatsiya: Badiiy tafakkur inson ongining eng murakkab va estetik shakllaridan biri hisoblanadi. Adabiyot esa ana shu tafakkurning til orqali namoyon bo'lish maydonidir. Har qanday badiiy matnning estetik ta'sir kuchi, avvalo, unda qo'llangan obrazli ifoda vositalari bilan belgilanadi. Tasviriy vositalar orasida metafora alohida o'rin tutadi. Chunki metafora nafaqat tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi, balki insonning olamni idrok etish, tushunish va aholash mexanizmlarini ham aks ettiradi. Shu jihatdan metafora lingvistika, adabiyotshunoslik, psixologiya hamda kognitiv tilshunoslik kesishgan nuqtada tadqiq qilinadigan murakkab hodisa sanaladi.

Kalit so'zlar: badiiy matn, metafora, kognitiv, lingvoetik, mohiyat,

Kirish

Metafora qadimdan badiiy nutqning eng muhim poetik vositasi sifatida qaralib kelgan. Antik davr mutafakkiri Aristotel metaforani "bir predmet nomining boshqa predmetga ko'chirilishi" tarzida izohlagan va uni ijodkorning iste'dodi bilan bog'lagan. Chunki metafora oddiy nomlash emas, balki predmet va hodisalar o'rtasidagi yashirin o'xshashlikni topish qobiliyatidir. Keyingi davrlarda metafora faqat stilistik bezak sifatida emas, balki tafakkur mexanizmi sifatida ham o'rganila boshlandi. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida kognitiv tilshunoslik rivojlanishi natijasida metaforaga yangicha yondashuv shakllandi.

Kognitiv nazariyaga ko'ra, metafora inson tafakkurining tabiiy mahsulidir. Inson abstrakt tushunchalarni konkret obrazlar orqali anglaydi va tushuntiradi. Masalan, "hayot yo'l", "vaqt oqar suv", "ko'ngil oynasi" kabi ifodalar inson ongidagi konseptual tizim asosida yuzaga keladi. Demak, metafora oddiy poetik bezak emas, balki insonning borliqni konseptual idrok etish usulidir. Bu holat badiiy matnda yanada chuqurlashib, estetik va emotsional ta'sirni yuzaga keltiradi.

Asosiy qism

Metaforaning lingvopoetik mohiyati uning matn ichida yangi ma'no qatlamlarini hosil qilishida namoyon bo'ladi. Badiiy matnda metafora tasvirning obrazlilikini kuchaytiradi, personaj ruhiyatini ochadi, muallif munosabatini ifodalaydi hamda o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Shu sababli metafora faqat leksik hodisa emas, balki badiiy-kommunikativ tizimning markaziy unsurlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Tog'ay Murod nasrida metafora xalq tafakkuri, milliy ruhiyat va individual muallif uslubining uyg'unlashgan shakli sifatida ko'zga tashlanadi. Adib metaforalari sun'iy yoki murakkab kitobiy tasvirlarga emas, balki xalqona mushohada va hayotiy kuzatuvlarga asoslanadi. Shu jihatdan yozuvchi metaforalari o'zbek xalqining etnomadaniy dunyoqarashi bilan chambarchas bog'langan.

Badiiy matnda metaforaning yuzaga kelishi ko'pincha assotsiativ tafakkur bilan bog'liq bo'ladi. Inson ongida predmetlar o'rtasidagi ma'lum belgilar asosida bog'lanish hosil qilinadi. Masalan, "ko'ngli muzlab ketdi" birikmasida sovuqlik hissiy befarqlik bilan assotsiatsiyalanadi. Bu jarayonda til birliklari yangi semantik ma'no kasb etadi. Demak, metafora ma'no ko'chishining murakkab kognitiv modeli hisoblanadi.

1-jadval

Metaforaning kognitiv va lingvopoetik xususiyatlari

Metaforaning jihati	Kognitiv mohiyati	Lingvopoetik vazifasi
Konseptual xususiyati	Borliqni obrazli idrok qilish	Badiiy tafakkurni ifodalash
Assotsiativlik	Predmetlar o'rtasidagi yashirin o'xshashlikni topish	Obrazlilikni kuchaytirish
Emotsionallik	Hissiy tajribani aks ettirish	Estetik ta'sir yaratish
Milliy-madaniy xususiyat	Xalq tafakkurini namoyon etish	Milliy kolorit hosil qilish
Individual uslub	Muallifning dunyoqarashi va tafakkurini ifodalash	Uslubiy individuallik yaratish

Jadvaldan ko'rinadiki, metafora bir vaqtning o'zida ham tafakkur modeli, ham poetik vosita sifatida faoliyat ko'rsatadi. Uning kognitiv tabiati insonning olamni anglash

mexanizmi bilan bog‘liq bo‘lsa, lingvopoetik mohiyati badiiy matnda estetik ma‘no hosil qilishga xizmat qiladi. Ayniqsa, milliy tafakkur bilan bog‘liq metaforalar yozuvchi uslubining betakrorligini ta‘minlaydi.

Metafora badiiy matnda ko‘pincha ramziy ma‘no hosil qiladi. Ramziylik esa badiiy tafakkurning eng muhim belgilaridan biridir. Masalan, Tog‘ay Murod asarlaridagi “ot” obrazi oddiy hayvon emas, balki erk, ozodlik, milliy ruh va insoniy g‘ururning ramzi sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan metafora matnda ko‘p qatlamli ma‘no strukturasini shakllantiradi.

Lingvopoetik nuqtai nazardan metafora matnning semantik yaxlitligini ta‘minlovchi vositalardan biri hisoblanadi. Chunki ayrim metaforalar asar davomida takrorlanib, muayyan konseptual maydonni hosil qiladi. Bu esa matnning ichki poetik tizimini yaratadi. Tog‘ay Murod nasrida tabiat, ot, dasht, shamol, tuproq kabi obrazlar muntazam metaforik tizim sifatida qo‘llanadi. Natijada yozuvchi uslubida milliy ruh va poetik yaxlitlik yuzaga keladi.

Metaforaning yana bir muhim jihati uning psixologik ta‘sir kuchidir. Oddiy axborot o‘quvchiga faqat ma‘lumot bersa, metaforik ifoda hissiy ta‘sir uyg‘otadi. Masalan, “ko‘ngli vayron bo‘ldi” ifodasi oddiy “xafalik” ma‘nosidan ko‘ra kuchliroq psixologik tasvirni beradi. Demak, metafora inson ruhiy holatini chuqurroq va ta‘sirchanroq ifodalash imkonini yaratadi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora “konseptual xarita” sifatida talqin qilinadi. Bu nazariyaga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret predmetlar orqali anglaydi. Masalan, “hayot yo‘l” metaforasida inson umri safarga qiyoslanadi. Bunda “yo‘l” konsepti orqali hayotning murakkabligi, davomiyligi va maqsadga yo‘naltirilganligi anglatiladi. Tog‘ay Murod asarlarida ham inson va tabiat, odam va ot, xalq va tuproq o‘rtasidagi metaforik bog‘lanishlar milliy konseptual tafakkurni ifodalaydi.

Adabiy matnda metafora muallif estetik idealining ifodachisi sifatida ham xizmat qiladi. Yozuvchi qaysi predmet yoki hodisani qanday metafora orqali tasvirlasa, uning dunyoqarashi ham shunga mos ravishda namoyon bo‘ladi. Tog‘ay Murod metaforalarida xalqona ruh, milliy qadriyat va insoniy samimiyat ustuvorlik qiladi. Shu sababli uning metaforalari o‘quvchi qalbiga yaqin va tabiiy tuyuladi.

Badiiy matnning pragmatik ta‘sirchanligida ham metaforaning o‘rni katta. Chunki metafora o‘quvchini faqat matnni o‘qishga emas, balki uni his qilishga, mushohada yuritishga undaydi. O‘quvchi metaforik tasvirni anglash jarayonida matnning yashirin

ma'nolarini ochishga harakat qiladi. Natijada badiiy idrok faol va ijodiy xarakter kasb etadi.

Xulosa

Metaforaning lingvopoetik mohiyati uning individual uslub yaratish imkoniyatida ham ko'rinadi. Har bir yozuvchi metaforani o'z dunyoqarashi va estetik ideali asosida qo'llaydi. Shu sababli metafora muallif uslubining asosiy belgilaridan biri sanaladi. Tog'ay Murod metaforalari xalq og'zaki ijodi, jonli so'zlashuv tili va milliy mentalitet bilan uyg'unlashgani sababli o'ziga xos poetik tizimni hosil qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, metafora badiiy matnning estetik va semantik markazida turuvchi murakkab hodisadir. U tilning oddiy nominativ vazifasidan chiqib, tafakkur, hissiyot, estetik idrok va milliy dunyoqarashni birlashtiruvchi vositaga aylanadi. Ayniqsa, Tog'ay Murod nasrida metafora xalqona tafakkur va individual poetik uslubning sintezi sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, metaforaning kognitiv mohiyati inson tafakkuri va konseptual idrok tizimi bilan bog'liq bo'lsa, uning lingvopoetik tabiati badiiy matnning estetik ta'sirchanligini ta'minlashda namoyon bo'ladi. Metafora yozuvchi badiiy mahoratini belgilovchi asosiy poetik vositalardan biri sifatida nafaqat tasvirni kuchaytiradi, balki matnning falsafiy va ruhiy qatlamlarini ham ochib beradi. Tog'ay Murod ijodida esa metafora milliy ruh, xalqona tafakkur va insoniy kechinmalarni ifodalovchi markaziy badiiy mexanizm sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Tog'ay Murod. *Ot kishnagan oqshom*. – Toshkent: Sharq, 2005.
2. Tog'ay Murod. *Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
3. Tog'ay Murod. *Otamdan qolgan dalalar*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.
4. Tog'ay Murod. *Yulduzlar mangu yonadi*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2007.
5. Tog'ay Murod. *Momo Yer qo'shig'i*. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1995.
6. Tog'ay Murod. *Tanlangan asarlar*. 1-jild. – Toshkent: Sharq, 2018.
7. Tog'ay Murod. *Tanlangan asarlar*. 2-jild. – Toshkent: Sharq, 2018.
8. Aristotel. *Poetika*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011.
9. Abdulla Qahhor. *Asarlar*. – Toshkent: Sharq, 2009.
10. Ozod Sharafiddinov. *Ijodni anglash baxti*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
11. Ibrohim Haqqulov. *Badiiy so'z sehri*. – Toshkent: Tafakkur, 2008.

12. Naim Karimov. *XX asr o'zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
13. B.To'xliyev. *Adabiyot o'qitish metodikasi*. – Toshkent: Yangi yo'l, 2010.
14. Qozoqboy Yo'ldoshev. *Badiiy tahlil asoslari*. – Toshkent: Kamalak, 2006.
15. U.Normatov. *Ijod sehri*. – Toshkent: Sharq, 2007.
16. D.Quronov. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
17. D.Quronov. *Badiiy asarni tahlil qilish metodikasi*. – Toshkent: Tafakkur, 2015.
18. M.Baxtin. *Estetika slovesnogo tvorchestva*. – Moskva: Iskusstvo, 1979.
19. Yuri Lotman. *Struktura badiiy matna*. – Moskva: Prosvesheniye, 1998.
20. George Lakoff va Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
21. George Lakoff. *Women, Fire and Dangerous Things*. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
22. Roman Jakobson. *Linguistics and Poetics*. – Cambridge: MIT Press, 1960.
23. V.V.Vinogradov. *Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi*. – Moskva: Nauka, 1963.
24. L.V.Shcherba. *Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost*. – Moskva: Nauka, 1974.
25. I.R.Galperin. *Tekst kak obyektl lingvisticheskogo issledovaniya*. – Moskva: Nauka, 1981.
26. N.Mahmudov. *Til va uslub*. – Toshkent: Fan, 1992.
27. A.Hojiyev. *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
28. Sh.Rahmatullayev. *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. – Toshkent: Universitet, 2006.
29. E.Begmatov. *Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari*. – Toshkent: Fan, 1994.
30. Yo.Tojiyev. *O'zbek nutqi madaniyati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
31. B.Sarimsoqov. *O'zbek folklori poetikasi*. – Toshkent: Fan, 1987.
32. M.Jo'rayev. *Folklor va mifologiya*. – Toshkent: Fan, 2001.
33. N.Rahimjonov. *Mustaqillik davri o'zbek romanchiligi*. – Toshkent: Akademnashr, 2015.
34. S.Meli. *Hozirgi o'zbek nasri poetikasi*. – Toshkent: Fan, 2014.
35. U.Hamdani. *Badiiy tafakkur tadriji*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
36. M.Qo'shjonov. *Adabiy tafakkur masalalari*. – Toshkent: Fan, 1981.
37. A.Rasulov. *Badiiylik mezonlari*. – Toshkent: Sharq, 2005.
38. T.Boboyev. *Adabiyotshunoslik asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
- S.Mamajonov. *Uslub va mahorat*. – Toshkent: Fan, 1991.